

ELS PAPERS DEL GAP

Riscos del turisme sostenible

Jordi Gascón

Paper núm. 24

Riscos del turisme sostenible

Jordi Gascón

El **Grup d'Acció Política (GAP)** de la Xarxa de Consum Solidari es va crear per iniciativa d'alguns socis i sòcies que volien anar més enllà del consum de productes de comerç just i ecològics, i constituir un espai de reflexió amb l'objectiu de fer activitats d'incidència política en favor de la sobirania alimentària i per la denúncia raonada de l'actual model de producció d'aliments i les injustes relacions comercials que ofeguen als productors/res locals, tant del nord com del sud.

Els Papers del GAP és producte d'aquesta iniciativa.

Autoria: Jordi Gascón
Coordinació: Àrea d'Anàlisi de la Xarxa

Edició: Xarxa de Consum Solidari
Pça. Sant Agustí Vell, 15 – 08003 Barcelona

Barcelona. 2017

Aquesta publicació ha estat realitzada amb el suport de la **Agència Catalana de Cooperació al Desenvolupament**. El contingut d'aquesta publicació és responsabilitat exclusiva dels autors i organitzacions editores, i no reflecteix necessàriament l'opinió de la Diputació de Barcelona.

INDEX

Introducció	5
L'aposta per un turisme sostenible en un context de democràcia participativa	7
Turisme residencial y gentrificació rural	9
Conclusions	12
Bibliografia	14

Introducció

A mesura que els impactes no desitjats del turisme sobre els ecosistemes i les societats amfitriones van començar a ser evidents, el sector turístic es va dotar d'una sèrie de mantres que, en el millor dels casos, pretenien enfrontar aquests problemes. En el pitjor, encobrir-los. La sostenibilitat ha estat el paraigua que els agrupava. Al voltant del binomi turisme-sostenibilitat s'ha produït un notable volum de recerca amb pocs resultats pràctics. Això s'ha explicat pel desinterès o l'oposició de la indústria turística i de les institucions públiques responsables a aplicar les propostes i paradigmes generats per aquesta literatura tècnica i acadèmica (Buckley, 2012; Pulido Fernández, 2012). Es tractaria de bones idees que no arriben a eclosionar. Però també és necessari analitzar la factibilitat d'aquestes proposicions destinades

a donar sostenibilitat al turisme. El present article s'inscriu en aquesta segona tendència.

Una de les tesis més difoses, i la que volem analitzar aquí, assegura que un factor ineludible en qualsevol model turístic que vulgui ser sostenible és el control substancial del nou recurs per part de la població local a través de les seves estructures organitzatives i/o institucions d'àmbit municipal (e.g. Cañada, 2015; Matarrita-Cascante, 2010; Milano, 2013; Murphy, 1985; Ruiz-Ballesteros, 2012; Scheyvens, 1999; Wray, 2011). Es tracta d'un principi democràtic que assegura una gestió adequada dels impactes no desitjats, i que a més permet que el lloc de destinació rebi la part dels beneficis econòmics que li corresponen. Aquest principi s'ha convertit en un axioma. Però són diverses els dubtes plantejats a

Riscos del turisme sostenible

aquesta afirmació. Entre unes altres, que aquest principi oblida que la destinació és l'última baula de la cadena de valor turístic: la comunitat està obligada a interaccionar amb agents forans que mitjancen entre ella i el turista, i aquest paper mediador pot permetre'ls imposar condicions a la comunitat (Gascón, 2013; Liu, 2003; Telfer i Sharpley, 2008). O que la complexitat de la indústria

turística obliga a un coneixement tècnic i una experiència que no sempre estan present en la localitat de destinació, la qual cosa dificulta la gestió i control del nou recurs (Addison, 1996; Blackstock, 2005; Jamal i Getz, 1999). O que el control local no assegura un equitatiu repartiment dels beneficis (Gascón, 2005; Simpson 2008; Mowforth i Munt, 2016).

S'ha afirmat que si es compta amb el suficient capital social aquestes dificultats són superables (Mbaiwa i Stronza, 2010; Park et al, 2012). De fet, el capital social sembla haver-se convertit en el fonament del desenvolupament (e.g. Cruz i Casals, 2005; Woolcock i Narayan, 2000). No entrarem aquí al debat sobre els interessos que oculta la utilització d'aquest concepte en les polítiques de desenvolupament. Però imaginem que gràcies a aquest tipus de capital o altres estratègies és possible superar les dificultats ressenyades: la població destino atreu turistes sense dependre

d'intermediaris, acumula els coneixements necessaris per gestionar el recurs, i funciona un sistema apropiat de distribució dels ingressos. En aquest cas, és possible l'autogestió, entenent com a tal el control local sobre el nou recurs i els seus efectes? Aquesta és la pregunta del present text. La nostra hipòtesi és que no necessàriament. Almenys, que no depèn exclusivament del model turístic triat i de la capacitat organitzativa local. I és que el principi de l'autogestió local del turisme parteix d'una premissa incerta: que les estructures

organitzatives i institucionals locals tenen ple control sobre el territori. No obstant això, la seva capacitat “legislativa” és molt limitada. La política i legislació estatal poden determinar de forma més significativa el desenvolupament del turisme a nivell local que no la capacitat organitzativa de la

població local, per considerable que sigui la seva capital social.

Aquest Paper del GAP reproduïx l'article publicat a Ecologia Política “*¿El turismo sostenible es un gremlin? De la autogestión local a la gentrificación*” (núm 52, 2016).

L'aposta per un turisme sostenible en un context de democràcia participativa

Examinarem la hipòtesi plantejada a partir d'un cas concret: Cotacachi, un cantó rural del nord d'Equador de població majoritàriament camperola i kichwa, però on tradicionalment una minoria mestissa havia dominat les institucions polítiques locals. En bona mesura per resultat d'aquest control, les reformes agràries equatorianes de les dècades de 1960 i 1970 havien tingut escassa repercussió, tot i que uns pocs latifundis acaparaven la major part de la terra (Ortiz, 2004). No obstant això, en 1996 un jove economista indígena, Auki Tituaña, va ser triat alcalde. I es va iniciar una experiència de gestió municipal alternativa i de democràcia directa l'eix de la qual va ser l'aplicació de pressupostos participatius. Els pressupostos participatius són una eina que permet a la ciutadania prendre decisions en polítiques públiques a través de processos assemblearis. L'Assemblea d'Unitat Cantonal de Cotacachi (AUCC), que agrupa les entitats associatives del cantó, es va convertir en l'agent social d'interrelació entre ciutadania i Municipi. El procés i les associacions socials que ho suportaven es van ser consolidant

durant els mandats de Tituaña i dels alcaldes posteriors. La capacitat política de la AUCC s'evidencia que, des de la seva creació, han sortit triats com a alcalde aquells candidats als quals, més o menys explícitament, han recolzat.

Però aquest procés no va sorgir del no-res. Va ser el resultat d'una evolució històrica de maduració del moviment indígena. Lalander (2010) assenyala que aquest enfortiment va sorgir a partir de dos processos organitzatius: l'establiment en Cotacachi de la Federació Equatoriana d'Indis, organització d'àmbit nacional fundada en 1944 pel Partit Comunista Equatorià amb la finalitat d'impulsar el canvi de l'estructura agrària; i la creació en 1977 de la Unió d'Organitzacions Camperoles de Cotacachi (UNORCAC), estructura organitzativa autòctona que agrupa les comunitats indígenes del cantó i que es va consolidar en un context de repressió.

En la segona meitat de la dècada de 1990, poc després d'iniciar-se el procés de democràcia participativa, el Municipi i els agents socials

Riscos del turisme sostenible

locals a través de la AUCC van impulsar el turisme. Van considerar que el turisme permetria enfrontar alguns problemes que patien. A la zona andina podia viabilitzar les economies camperoles i generar llocs de treball. Per exemple, en 2001 la UNORCAC va crear la Runa Tupari Native Travel, una operadora de turisme comunitari. A la zona subtropical, organitzacions ambientalistes van veure en el turisme una alternativa a l'activitat

minera, causa d'una sostinguda conflictivitat sociopolítica. I també a un procés de desforestació resultat de l'increment de la producció pecuària. El ecoturisme apareixia com una activitat que podia fer un ús econòmic ecològicament sostenible dels seus recursos naturals. A mitjan 2000, dels 45 projectes alternatius que es desenvolupaven en zones rurals del cantó, set eren de turisme (Ospina Peralta, 2006).

El desenvolupament del turisme en Cotacachi no va estar exempt de desacords entre el Municipi i les organitzacions socials. Aquestes disensions es van haver del model de gestió d'alguns dels principals atractius del cantó (Rhoades i Zapata, 2006). Van ser conflictes puntuals que van coadjuvar a un progressiu distanciament entre les organitzacions socials i Auki Tituaña, i que es va materialitzar en un canvi de govern en les eleccions municipals de 2009, en el qual aquelles van portar a l'alcaldia a

l'històric dirigent de la UNORCAC Alberto Anrango (Lalander, 2010; Ortiz, 2013).

I llavors, a l'ombra de les iniciatives de desenvolupament turístic, va sorgir un fenomen que ningú esperava: el turisme residencial de jubilats estrangers. No era un nínxol de mercat buscat, però ni el Municipi ni les organitzacions socials eren llavors conscients que diferents models turístics poden tenir conseqüències diferents. Així que l'arribada dels primers turistes

residencials va ser ben rebut, en la confiança que impulsaria l'economia local. A la fi de 2014 ja

havien uns 700 turistes residencials, en la seva majoria nord-americans.

Turisme residencial y gentrificació rural

El turisme residencial va sorgir ben entrada la segona meitat de la primera dècada del segle. Com a diferents estudis ja han assenyalat, no és estrany que el turisme residencial aparegui on prèviament s'han consolidat formes de turisme convencional, especialment si es compta amb sòl barat (Gartner, 1987; Hof i Blázquez-Salom, 2013). El desenvolupament turístic crea les condicions adequades per al posterior desenvolupament del turisme residencial, i generen un "efecte crida" a través de les accions de promoció de la destinació.

El cantó va entrar a formar part de l'oferta que el grup editorial nord-americà International Living presenta a través de la seva pàgina web. Aquesta web descriu llocs adequats per gaudir la jubilació (Viteri, 2015). Aquests jubilats estrangers descobrien en el cantó tranquil·litat, paisatges atractius, un clima temperat, un assequible cost de vida, relativa proximitat a l'aeroport de Quito, un sistema de salut enfortit en els últims anys, i una colònia de co-terrànis cada vegada més nombrosa.

Per comprendre l'impacte del turisme residencial en la societat cotacachenya, és necessari conèixer l'estructura de tinença de la terra i les estratègies de reproducció de la pagesia. Les reformes agràries de l'Equador van

tenir molt poc impacte en Cotacachi (Ortiz, 2004), però es va gestar un dinàmic mercat de terres que va incrementar les terres en mans de la pagesia i va reduir el dels latifundis. Guerrero (2004) va registrar que entre 1990 i 2000 van haver-hi 3.055 transaccions, i que a la zona andina generalment es van tractar de parcel·les petites, inferiors a les cinc hectàrees.

Des de l'oferta, el mercat de terres es va formar per diversos factors. Un va ser el desinterès de nombrosos propietaris a explotar les seves hisendes. La venda en petits lots era una forma d'obtenir ingressos extraordinaris per mantenir despeses suntuàries, cobrir requeriments d'emergència o capitalitzar negocis urbans. En altres casos, aquestes vendes van sufragar els costos del fracàs d'algunes hisendes que van intentar tecnificar-se. Aquelles que van aconseguir modernitzar-se amb èxit també tenien interès a desprendre's de terrenys que s'havien convertit en marginals amb l'aplicació de tecnologies agro-industrials.

Des de la demanda, l'interès procedia d'una pagesia indígena en expansió demogràfica i que practica l'herència albira. Això ha generat una extremada parcel·lació. L'adquisició de terres a les hisendes es va convertir en l'estratègia que permetia la

Riscos del turisme sostenible

reproducció del grup domèstic, alhora que augmentava la frontera del model camperol de producció. La major part de la pagesia de la zona combina l'agricultura familiar amb treballs remunerats en zones urbanes o com a obrers agrícoles en les hisendes veïnes (Skarbo, 2006). Aquestes ocupacions proporcionaven el capital per a la

compra de les parcel·les.

Tradicionalment, els processos de compra-venda de terres s'establien prenent com a referència l'apreupament de la Municipalitat. Però la demanda de sòl per part del turisme residencial va impulsar un ràpid increment del preu de la terra.

Lots de terreny: comparació entre preu municipal i de venda

Lot	Tamany	Avaluó municipal	Preu de venda
1	176.000 m ²	8.349,92 \$US	1.056.000,00 \$US
2	37.067 m ²	33.173,39 \$US	100.000,00 \$US
3	291 m ²	9.250,16 \$US	32.220,00 \$US
4	305 m ²	9.699,00 \$US	33.790,00 \$US

Fonts: Oficina de Avalúos y Catastros del Municipi de Cotacachi, i web de la immobiliària OXL - www.plusvalia.com)

Analitzem alguns lots a la venda a principis de 2015 (Taula). Veiem que el preu de venda supera àmpliament l'estimació de l'Oficina Municipal d'Apereupament i Cadastre. De mitjana, hem calculat que el cost del sòl rural de les parròquies andines de Cotacachi es va multiplicar per tres entre finals de la dècada de 2010 i 2014 (lot 2). Però en alguns casos aquest increment ha arribat a ser molt superior, com exemplifica el lot 1. Factors que expliquen aquestes variacions són la proximitat a la carretera o l'existència d'aigua en el terreny. L'increment s'observa també en els lots 3 i 4. L'interès a presentar aquests dos lots està en què es tracten de parcel·les petites. Per tant, fora de l'interès del turisme residencial, que ha adoptat un model d'urbanitzacions que ocupen diverses hectàrees. Però succeeix que l'increment del preu del sòl ha generat un efecte

contagio que supera els límits dels terrenys realment requerits.

I és que el turisme residencial va impulsar la conversió de la terra en una reserva de capital, al punt que s'ha desacoblat la demanda del turisme residencial i l'oferta de sòl. Ja no hi ha interès per vendre terres. Encara que cap contractista immobiliari estigui interessat en un determinat lot, el propietari veu que el seu preu s'incrementa progressivament sense haver de realitzar cap tipus d'inversió. La

simple propietat de la terra produeix més beneficis que qualsevol activitat productiva en el qual s'inverteixi els diners de la seva venda. O genera majors interessos del que ofereix el sistema bancari. En altres paraules, l'encariment del mercat de terres va afavorir un procés especulatiu autònom. Ara el preu de la terra ja no té relació amb la quantitat de sòl demandat pel turisme residencial. El negoci està en la propietat del sòl i no en el seu ús. És l'element que caracteritza una bombolla immobiliària.

Així tenim, d'una banda, un increment del preu del sòl per sobre de la capacitat adquisitiva de la pagesia. I per un altre, la conversió de la terra en reserva de capital més enllà de la demanda real de sòl urbanitzable, que ha reduït el sòl disponible a la venda. Els dos factors han col·lapsat el mercat de terres agràries i les estratègies de reproducció camperola.

El Municipi de Cotacachi sempre havia estat displicent en el control de les terres rurals. Existia l'acceptació consensuada que una construcció il·lícita es podia

regularitzar amb el pagament d'una multa poc substancial. Conseqüència d'això, la requalificació del sòl (d'agrari a urbanitzable) sempre ha estat fàcil. Aquest desinterès es va convertir en un problema amb el sorgiment del turisme residencial. Davant les seves conseqüències, el Municipi va començar a ser cautelós a l'hora d'atorgar nous permisos de construcció, i es va plantejar aplicar ordenances dirigides a mantenir el caràcter rural del territori. Això suposava establir baixos índexs d'edificabilitat.

Però aquesta proposta de solució pot afectar negativament a la societat camperola-indígena. I és que en un context de fort creixement demogràfic, la desactualització del cadastre i la indolència municipal per controlar el canvi d'ús del sòl són factors que faciliten la reproducció camperola. Les noves generacions de camperols, quan s'independitzen, aixequen les seves noves llars en terrenys heretats dels seus pares que prèviament eren espais de producció agrària, ramadera o forestal. De fet, la indiferència municipal a l'hora de controlar el territori era un indiferència premeditada, necessària per afavorir aquesta reproducció camperola. Què pot succeir si el Municipi comença a controlar la requalificació del sòl? La destinació ja madura de Vilcabamba ens permet respondre a aquesta pregunta.

Vilcabamba, parròquia de la província de Loja, al sud d'Equador, va començar a atreure turisme residencial estranger en la dècada de 1970. El procés descrit

Riscos del turisme sostenible

per al cas de Cotacachi és molt similar al que Vilcabamba havia patit amb anterioritat (Hayes, 2015). La Municipalitat, per intentar frenar l'encariment del preu de la terra, va establir una normativa que limitava el nivell d'edificabilitat. L'objectiu era mantenir el caràcter rural-agrari del territori. Però no va funcionar. D'una banda, el turisme residencial es caracteritza per requerir amplis espais enjardinats, com ja hem assenyalat. Per tant, normatives restrictives d'edificabilitat són adequades al seu model

constructiu. I la conservació del paisatge rural no implica necessàriament manteniment de l'espai agrari. D'altra banda, la normativa va dificultar la reproducció de la població local, que resultat de la minifundització solament podia construir els habitatges de les noves generacions en sòl rural superant l'índex d'edificabilitat permès. Resultat: la normativa va ser contraproductent. Va accentuar l'expulsió de camperols del territori i la descampesinització.

Conclusions

Més enllà de les diferències puntuals entre Municipalitat i organitzacions socials, l'aposta cotacatxena pel turisme tenia dues característiques. D'una banda, que tots estaven d'acord que l'objectiu a les zones rurals era consolidar les economies camperoles, incrementant i diversificant els seus ingressos, i defensant el agro-ecosistema enfront de projectes extractivistes forans. I per un altre, que a mitjan dècada de 2000 Cotacachi acumulava un volum considerable de capital social: govern local que funcionava amb polítiques de democràcia participativa, i organitzacions socials enfortides i coordinades, capaces de designar a la màxima autoritat municipal i amb dues dècades d'experiència en la participació i gestió de la política municipal. Objectiu manifest i capacitat política auguraven el desenvolupament del tan anhelat turisme sostenible i autogestionat.

I no obstant això, l'activitat econòmica que havia de resoldre bona part dels problemes camperols va generar un subproducte, el turisme residencial, que els va incrementar. Municipalitat i organitzacions socials no han sabut enfrontar-se a la gentrificació rural deslligada per aquest subproducte. De fet, no poden. I és que l'única arma de la qual disposen és la de l'ordenament territorial. Amb ella poden dictaminar què territori és urbà i quin és rural, i decretar l'edificabilitat màxima en tots dos espais. Insuficient. Com demostra el cas de Vilcabamba, intentar controlar la descampesinització establint ordenances rigoroses sobre l'edificabilitat no solament no és possible, sinó que pot accelerar el procés.

En poques societats rurals i indígenes trobarem tant capital social acumulat. En poques societats rurals i indígenes la

societat civil té una participació tan activa en les polítiques municipals. Se suposa que aquests

són els elements que permeten a la població local controlar el turisme. Llavors, què va poder succeir?

Resumim l'esdeveniment en Cotacachi. L'aparició d'un contingent de població forana amb alt nivell adquisitiu interessada a adquirir terres per a les seves residències va generar una espiral inflacionària en el preu del sòl. Fins llavors el mercat de terres havia funcionat a partir de factors locals, i el preu del sòl estava limitat per les característiques de l'economia de Cotacachi. L'encariment del mercat de terres va afavorir un procés especulatiu autònom que va superar l'oferta i la demanda, ja que la terra es va convertir en una reserva de capital. L'augment del seu preu va fer que

els propietaris del sòl deixessin d'estar interessats a vendre. El seu interès radicava a mantenir la propietat d'uns terrenys que oferien una renda diferencial creixent sense cap inversió productiva. El resultat va ser la formació d'una bombolla immobiliària que va deixar obsoletes les estratègies de reproducció de la pagesia, que es basaven a adquirir petites parcel·les a les hisendes.

Cotacachi evidencia que la idea d'un turisme autogestionat i sostenible a nivell local part d'una premissa errònia: que la població,

Riscos del turisme sostenible

a través de les seves estructures organitzatives i institucionals locals, té ple control sobre el territori. No és així. La seva capacitat legislativa és, en realitat, molt limitada. La política i legislació estatal determinen de forma molt més significativa el desenvolupament del turisme. Possiblement, l'única acció eficaç per frenar la gentrificació rural provocat pel turisme residencial seria prohibir la compra de terres a estrangers. Però aquesta decisió

està per sobre de les prerrogatives municipals. Per molt que sigui el capital social, per molt definits que siguin els objectius a aconseguir amb el turisme, per molt clar que es tingui el model a implementar, Cotacachi demostra que el desenvolupament turístic pot superar el control i la gestió local. En aquests casos, es converteix en una Caixa de Pandora: es pot triar mantenir-ho tancat, però si s'opta per obrir-ho no es pot confiar que els resultats siguin els previstos.

Bibliografia

- Addison, L., 1996. An approach to community based tourism planning in the Baffin region, Canada's Far North: A retrospective. En: *Practicing Responsible Tourism*. Ed. por Harrison, L.C. y Husbands, S. New York: John Wiley, 296–329.
- Blackstock, K., 2005. A critical look at community based tourism. *Community Development Journal*, vol. 40 (1), 39-49.
- Bretón, V., 2005. *Capital social y etnodesarrollo en los Andes*. Quito: CAPP.
- Buckley, R., 2012. Sustainable tourism: Research and reality. *Annals of Tourism Research*, vol. 39(2), 528–546.
- Cañada, E., 2015. La comercialización del turismo comunitario en América Latina. *Anuario de Estudios Centroamericanos*, vol. 41, 59-189.
- Cruz Maceín, J.L. i Casals, G., 2005. Capital social y desarrollo rural sostenible: Revisión desde el terreno. *Revista Española de Desarrollo y Cooperación*, número extraordinario, núm. especial, 87–101.
- Gascón, J., 2005. *Gringos como en sueños: Diferenciación y conflicto campesino en los Andes Peruanos ante el desarrollo del turismo*. Lima: Instituto de Estudios Peruanos.
- Gascón, J., 2013. The Limitations of Community-Based Tourism as an Instrument of Development Cooperation: the value of the Social Vocation of the Territory concept. *Journal of Sustainable Tourism*, vol. 21(5), 716-731.
- Gascón, J., 2015. Residential tourism and depeasantisation in the Ecuadorian

Andes. *Journal of Peasant Studies* (publicado online). DOI: 10.1080/03066150.2015.1052964

Gascón, J., 2016. Turismo residencial y crisis de la agricultura campesina. Los casos de Vilcabamba y Cotacachi (Andes ecuatorianos). *Pasos, Revista de Turismo y Patrimonio Cultural*, vol. 14(2), 309-318.

Guerrero, F., 2004. El mercado de tierras en el cantón Cotacachi de los años 90. *Ecuador Debate*, vol. 62, 187-208.

Hayes, M., 2015. Into the Universe of the Hacienda: Lifestyle Migration, Individualism and Social Dislocation in Vilcabamba, Ecuador. *Journal of Latin American Geography*, vol. 14 (1), 79-100.

Hof, A. i Blázquez-Salom, M., 2013. The Linkages between Real Estate Tourism and Urban Sprawl in Majorca (Balearic Islands, Spain). *Land*, vol. 2(2), 252-277.

Jamal, T.B. i Getz, D., 1999. Collaboration theory and community tourism planning. *Annals of Tourism Research*, vol. 22(1), 186-204.

Lalander, R., 2010. *Retorno de los Runakuna: Cotacachi y Otavalo*. Quito: Abya-Yala.

Liu, Z., 2003. Sustainable Tourism Development: A Critique. *Journal of Sustainable Tourism*, vol. 11(6): 459-475.

Matarrita-Cascante, D., 2010. Beyond Growth: Reaching Tourism - Led Development. *Annals of Tourism Research*, vol. 37(4), 1141-1163.

Mbaiwa, J.E. i Stronza, A.L., 2010. The effects of tourism development on rural livelihoods in the Okavango Delta, Botswana. *Journal of Sustainable Tourism*, vol. 18(5), 635-656.

Milano, C., 2015. De espacio rural a espacio turístico: Una etnografía del desarrollo en el Delta de Parnaíba (Brasil). *Quaderns-e*, vol. 18(1), 128-143.

Mowforth, M. i Munt, I., 2016. *Tourism and Sustainability: Development, Globalisation and New Tourism in the Third World*. Abingdon: Routledge.

Murphy, P.E., 1985. *Tourism: A community approach*. New York: Methuen.

Ortiz, S., 2004. *Cotacachi: una apuesta por la democracia participativa*. Quito: FLACSO.

Ortiz, S., 2013. Comuneros y revolución ciudadana: Los casos de Otavalo y Cotacachi en Ecuador. *Anthropologica*, vol. 31, 81-100.

Ospina Peralta, P., 2006. *En las fisuras del poder: Movimiento indígena, cambio*

Riscos del turismo sostenible

social y gobiernos locales. Quito: Instituto de Estudios Ecuatorianos.

Pulido Fernández, J.I., 2012. La necesidad de modelos turísticos sostenibles en espacios rurales y naturales. En: *Turismo responsable, sostenibilidad y desarrollo local comunitario*. Ed por Rivera Mateos, M. y Rodríguez García, L. Córdoba: Cátedra Intercultural y Universidad de Córdoba, 99–116.

Rhoades, R.E. i Zapata, X., 2006. Visiones del futuro: Modelo científicos y perspectivas sobre el cambio en el uso de la tierra. En: *Desarrollo con identidad: comunidad, cultura, y sustentabilidad en los Andes*. Ed. por Rhoades, R.E. Quito: Abya Yala, 457–472.

Ruiz-Ballesteros, E. y Gual, M.A., 2012. The Emergence of New Commons: Community and Multi-Level Governance in the Ecuadorian Coast. *Human Ecology*, vol. 40(6), 847–862.

Scheyvens, R., 1999. Ecotourism and the empowerment of local communities. *Tourism Management*, vol. 20: 245–249.

Simpson, M.C., 2008. Community Benefit Tourism Initiatives: A conceptual oxymoron? *Tourism Management*, vol. 29, 1–18.

Skarbo, K., 2006. Viviendo, mermando, perdiendo, encontrando: El estado y los cambios de la agrodiversidad de Cotacachi. En: *Desarrollo con identidad: Comunidad, cultura y sustentabilidad en los Andes*. Ed. por Rhoades, R.E. Quito: Abya Yala, 191–213.

Telfer, D.J. i Sharpley, R., 2008. *Tourism and Development in the Developing World*. Abingdon y New York: Routledge.

Viteri, M.A., 2015. Cultural Imaginaries in the Residential Migration to Cotacachi. *Journal of Latin American Geography*, 14 (1), 119-138.

Wray, M., 2011. Adopting and implementing a transactive approach to sustainable tourism planning: Translating theory into practice. *Journal of Sustainable Tourism*, vol. 19 (4&5), 605-627.

Woolcock, M. i Narayan. D., 2000. Social capital: Implications for development theory, research, and policy. *The World Bank Research Observer*, vol. 15 (2), 225-249.

La **Xarxa de Consum Solidari** és una associació que des de l'any 1996 treballa en l'àmbit del comerç just i el consum responsable. La *Xarxa* té una visió integral del comerç just que engloba tot el cicle d'un producte (des de la seva producció fins a la seva comercialització) i que defensa els principis propugnats per la sobirania alimentària.

Barcelona. 2017

www.xarxaconsum.org

Una tesis molt difosa assegura que un factor ineludible en qualsevol model turístic que vulgui ser sostenible és el control substancial del nou recurs per part de la població local a través de les seves estructures organitzatives i/o institucions d'àmbit municipal. Però és això sempre possible? El present article es planteja aquesta pregunta a partir d'un cas: el del cantó Cotacachi, al nord de l'Equador.

Amb el suport de:

**Ajuntament
de Barcelona**